

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

о. Юрій Мицик

●

ГЕТЬМАН ІВАН МАЗЕПА ЯК ПОКРОВИТЕЛЬ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ

Постать Івана Мазепи, гетьмана України у 1687-1709 рр., до останнього часу була проскрибованою в російській та підколоніальній українській історіографії. Тільки з часу відродження незалежної Української держави у 1991 р. ситуація кардинально змінилася. Однак, незважаючи на появу численних книг і статей, присвячених Мазепі, вони були переважно популярного змісту. Ненабагато кращим був стан в українській еміграційній історіографії з огляду на складні умови її існування, але там принаймні була можливість видати цінні розвідки Теодора Мацьківа (США-ФРН), Бориса Крупницького, Олександра Мезька-Оглоблина (США), Ореста Субтельного (Канада), причому останній опублікував 54 листи Мазепи до коронного гетьмана Речі Посполитої Адама Сенявського⁽¹⁾.

Чимало аспектів життя й державної та політичної діяльності гетьмана залишаються дослідженими явно недостатньо. До таких можна віднести й проблему церковної політики Мазепи. Вивчати її особливо складно з огляду на те, що в атеїстичній державі, якою був СРСР, історія релігії, зокрема Православної церкви, майже не вивчалася, а те, що виходило з друку, було зазвичай надто тенденційним, нерідко відверто ворожим церкві. Внаслідок такого становища документальна спадщина Мазепи практично не публікувалася. Досить сказати, що до кінця ХХ ст. у російській та радянській історіографії було видано лише кілька десятків документів, розпорочених по різних публікаціях. Тепер ситуація значно поліпшилася. Вийшла перша монографія узагальнюючого змісту, написана чернігівським істориком С.Павленком; чернігівський архівіст І. Ситий видав понад 30 документів Мазепи, київський дослідник В. Станіславський - понад 200 листів Мазепи, адресованих переважно представникам уряду Московської держави⁽²⁾, підготував до друку ще кілька сот листів гетьмана. Особисто нами було видруковано близько 50 універсалів та листів Мазепи, не рахуючи такої ж кількості регестів⁽³⁾. Коли наша студія вже була в основному написана, в межах серії «Універсали українських гетьманів. Матеріали до українського дипломатарію» врешті побачила світло фундаментальна, хоч і не повна, публікація універсалів Мазепи (понад 500), підготовлена працівником Інституту української археографії та джерелознавства НАН України І. Л. Бутичем⁽⁴⁾.

Для кращого усвідомлення церковної політики Мазепи необхідно відзначити важливі моменти формування його світогляду. Гетьман походив з української православної шляхти, причому в родах його батьків і дідів (Мазепи-Колединські, Мокієвські) були дуже сильними православні та патріотичні традиції. Досить згадати про діда І. Мазепи Федора, який брав участь у повстаннях Косинського та Наливайка і якого було страчено у Варшаві; про батька (Адама-Степана), активного учасника визвольних змагань Богдана Хмельницького, про його матір Марину (в чернецтві Марію-Магдалину), ігуменю трьох жіночих монастирів (Глухівського, Свято-Вознесенського жіночого монастиря Києво-Печерської лаври та Свято-Флорівського (Фролівського) у Києві). Вона ж була членом

Хрестовоздвиженського православного братства в Луцьку. Саме завдяки клопотанням матері Мазепа видав ряд універсалів на користь деяких монастирів, де вона тоді була ігуменею (Києво-Печерського жіночого, Глухівського), а також їй персонально⁽⁵⁾. Прийняли чернечий постриг також сестра гетьмана (Олександра) та її донька - Маріанна Витуславська, що прийняла чернечий постриг під іменем Марти. Менш відомо, що Анастасія Бобрикевич (Бобирчанка), у 1668-1670 рр. ігуменя Свято-П'ятицького (в Чернігові) та Свято-Покровського (в Макошиному) монастирів, доводилася тіткою І. Мазепі; що в поменниках (поминальниках) роду Мазеп та Мокієвських згадуються також священики Андрій та Іван, монах Свято-Михайлівського Видубецького монастиря у Києві Теофіл Бобрович, ряд інших ченців та черниць. Посвяченим з Мазепою був рід Горленків, з котрого вийшов св. Йоасаф Білгородський⁽⁶⁾. У такому оточенні важко було зрости невіруючою людиною.

Важливим є й те, що Мазепа вчився саме у Києво-Могилянській академії - найголовнішому тоді центрі православної освіти. Його навчання припало на ректорство таких видатних діячів Української Православної церкви (УПЦ), як Лазар (Баранович), Феодосій (Софонович), Йоанікій (Галятовський). Уже будучи генеральним осавулом, а потім і гетьманом, Мазепа підтримував дружні контакти з багатьма іншими видатними діячами УПЦ, зокрема майбутніми святими: Димитрієм Ростовським (Тупталом), Феодосієм (Углицьким), Іоанном (Максимовичем) Тобольським, Антонієм (Стаховським), а ряд надань монастирям було ним вчинено внаслідок клопотання згаданих церковнослужителів. Красномовним свідченням цього є широка допомога гетьмана св. Димитрію Ростовському у його заходах по відновленню Петропавлівського монастиря під Глуховом, св. Феодосію (Углицькому) - у розбудові Видубицького монастиря та монастирів Чернігівської єпархії, св. Іоанну (Максимовичу) та Антонію (Стаховському) - у справі створення Чернігівського колегіуму і т. д.⁽⁷⁾ Мазепа тісно співпрацював також із київськими митрополитами, архімандритами Києво-Печерської лаври та багатьох інших монастирів України, зокрема з такими, як Варлаам (Ясинський), Йоасаф (Кроковський), Стефан (Яворський), Захарія (Корнилович), Іннокентій (Монастирський) та ін. Дана обставина також дає ключ до розуміння світогляду Мазепа як глибоко віруючої православної людини, котра широко прагла підтримати церкву в складний для неї момент, адже УПЦ перестала бути дискримінованою, якщо говорити про політику Речі Посполитої, відносно недавно (у часи Б. Хмельницького) і тільки на частині етнічних українських земель, на території Української держави - Гетьманщини.

Як відомо, Військо Запорозьке активно виступало в ролі покровителя Української Православної церкви (УПЦ), і ця політика стала особливо виразною після Берестейської унії, про що свідчить роль війська у відродженні вищої ієрархії УПЦ у 1620-1621 рр. Тільки Православну церкву керівники Війська Запорозького розглядали як справді Христову церкву, вбачали в УПЦ важливу опору й легітимацію своєї влади, тому надавали їй усіляку підтримку. Оскільки тоді головним багатством і засобом існування храмів та монастирів була земля, то гетьмани й взагалі козацька старшина продовжують у цьому плані політику панівної еліти Київської Русі, православних князів та шляхти литовсько-польської доби, надаючи церкві маєтності - земельні угіддя (нерідко разом із залежними селянами), нерухоме та рухоме майно. Яскравим свідченням цього є універсали та листи гетьмана Богдана Хмельницького, комплекс яких зберігся достатньо повно⁽⁸⁾. Саме Хмельницький добивався рівноправного становища УПЦ з Католицькою церквою в Речі Посполитій, ліквідації унії, повернення УПЦ храмів, монастирів, маєтностей, забраних раніше на користь УГКЦ, добивався права київського православного митрополита та двох єпископів бути у складі сенату Речі Посполитої тощо. Саме Хмельницький передав УПЦ на Гетьманщині майже всі колишні володіння Католицької церкви, захищав маєтності УПЦ від посягань світської влади, зобов'язував залежних селян нести «звикле послушення» на користь Київської митрополії та монастирів, надав їм різні права та привілеї. Цю ж стратегічну лінію у церковному питанні продовжують спадкоємці Б. Хмельницького, свідченням чого є, зокрема, дипломатичні інструкції Війська Запорозького, адресовані королям Речі Посполитої⁽⁹⁾.

Аналізуючи документальну спадщину Мазепа, можна дійти висновку, що стратегічна лінія його церковної політики була в принципі тією ж, хоча цьому гетьманові доводилося діяти в умовах уже значно обмеженої державної автономії Гетьманщини. Водночас найтриваліша в історії України гетьманська каденція Мазепа (22 роки!) припала на

період стабілізації економічного життя, на відносно мирний час. Це у поєднанні з ефективною внутрішньою та зовнішньою політикою Мазепи дало блискучі наслідки: швидкий економічний і культурний розвиток України за його гетьманату став незаперечним фактом. Саме Мазепа чи не найбільше з усіх гетьманів України після Б. Хмельницького прислужився УПЦ, зробив найбільший внесок у справу її матеріальної та моральної підтримки.

Слід підкреслити, що на момент приходу Мазепи до влади ситуація УПЦ зазнала суттєвих негативних змін. Ще за гетьманату Івана Самойловича в порушення церковних канонів статус УПЦ було змінено. Якщо раніше (з 988 р.) УПЦ перебувала під омофором Константинопольського (Вселенського) Патріарха, то у 1685-1686 рр. вона опинилася у залежності від Патріарха Московського. Внаслідок колоніальної політики Москви й Петербурга йшов потужний наступ на автономію УПЦ, яка швидко танула в порушення попередніх договорів та домовленостей. Отже, стрижневою лінією церковної політики Мазепи, яка звучала в унісон з його загальнодержавною політикою, було прагнення зберегти, наскільки це було можливим, автономію УПЦ і навіть розширити її. На нашу думку, Мазепа прагнув і до повернення УПЦ під омофор Вселенського Патріарха. Безпосередніх доказів цього поки що не виявлено. (Слід врахувати, що відкрито добитися цього в умовах підколоніального існування Гетьманщини Мазепа не міг). Однак поява відповідного пункту (ще й як головного!) в конституції Пилипа Орлика не була випадковою («жебы едина віра Православная...под послушеством Святейшого Апостольского Фрону Константинопольского вічне утверждена была...»).

Надруковані листи гетьмана свідчать, що Мазепа активно цікавився церковним життям, особливо кадровою політикою УПЦ, під час виборів не тільки вищих ієрархів УПЦ, але й представників її середньої ланки, прагнув підтримати саме тих кандидатів, які були його однодумцями⁽¹⁰⁾. Так, на прохання св. Іоанна (Максимовича) він призначив 21 (10). 07. 1706 р.* ігуменом Свято-Успенського Кам'янецького монастиря о. Йону (Ольховського). Завдяки зусиллям Мазепи УПЦ вдалося добитися почесного титулу екзарха для київського митрополита Варлаама (Ясинського). Характерно, що Мазепа прохолодно ставився до митрополита Гедеона, що, на нашу думку, пояснюється не стільки суб'єктивними причинами (важкий характер Гедеона, його пов'язаність із конкурентом Мазепи - гетьманом Самойловичем), скільки московським сервілізмом даного митрополита, який призвів до тяжких наслідків для УПЦ.

У світлі нововиявлених документів очевиднішим стає прагнення Мазепи відродити Гетьманщину на Правобережжі (у даному контексті цілком зрозумілими стають його дії по відродженню старих козацьких полків на Правобережжі, як от Уманського та Корсунського), поширити впливи УПЦ на ці землі, котрі знову опинилися під владою Речі Посполитої. У даному контексті слід розглядати оборонні універсали, надані ним київським монастирям на правобережні маєності ще у 1690 р., як от Пустинно-Микільському монастиреві на містечка Конончу та Савин на Канівщині⁽¹¹⁾. Далі було здійснено нові кроки. Скориставшись ослабленням Речі Посполитої і заручившись підтримкою царського уряду, 30. 09. 1700 р. Мазепа видав універсал про відновлення Переяславського єпископства, яким став керувати його приятель Захарія (Корнилович) (325)**. Своїм черговим універсалом (від 27.08. 1701) гетьман підтвердив привілеї Переяславської кафедри й підпорядкував їй два правобережних монастирі (Трахтемирівський та Канівський)(338). На фундацію новозбудованого єпископського собору в Переяславі з монастирем тощо гетьман надав величезну суму (понад 300 тис. золотих). Цікаво, що йому ж він у 1701 р. передав із своєї бібліотеки унікальну пам'ятку - знамените Пересопницьке Євангеліє XVI ст., на якому й нині присягають президенти України.

Таким чином, була намічена важлива лінія у церковній та державній політиці, скерована на зміцнення УПЦ як державної церкви Гетьманщини. Не випадково у подальшому саме ця єпархія (Переяславсько-Баришпольська) буде контролювати всі православні парафії на Правобережній Україні. В ідеалі Мазепа тяжів до відродження Київської митрополії в кордонах 1448 р. (після розколу старої Київської митрополії на власне Київську і Московську), на що вказує його увага до західноукраїнських та білоруських православних церков і монастирів, включно з віленськими, матеріальна їм допомога.

Слід врахувати, що в певному розумінні міжнародне становище України доби

Мазепа мало чим відрізнялося від попередньої (з XV ст.). З моменту падіння Кафи у 1475 р. Україна опинилася на передньому краї оборони християнської Європи від Османської Порти, від агресії якої тяжко потерпала. Виходячи з цих реалій, Мазепа, як колись Сагайдачний, був ревним прихильником створення антиосманської християнської ліги, котра б мала забезпечити південні кордони України, повернути їй втрачений вихід до Чорного моря. Тому він неодноразово звертався у цій справі до Москви, брав активну участь із своїм військом у переможних Азово-Дніпровських походах, вживав заходів, щоб залучити до боротьби донських козаків, балканські народи. Природними союзниками Мазепа у цій справі були православні патріархи, які мріяли про нову Візантійську імперію. Тому вони підтримували Мазепу так, як Богдана Хмельницького, котрому дали свого часу благословення на війну проти Речі Посполитої. У цей контекст добре вписуються заходи Мазепа щодо зміцнення зв'язків УПЦ з матір'ю-церквою (Константинопольським патріархатом), із Святою землею, Афоном, Молдавією, балканськими країнами. Можна вказати, зокрема, на перебування в Батурині у 1701 р. єрусалимського патріарха Хрисанфа, котрий отримав від Мазепа щедрі дари, в т. ч. срібний вівтар для Гроба Господня з іменем гетьмана, який і понині там зберігається. У Алеппо 1708 р. коштом Мазепа було видано Євангеліє арабською мовою, причому антиохійський патріарх Афанасій написав до цього видання глорифікаційну передмову на честь Мазепа. Можна вказати й на цінні подарунки гетьмана храмам та монастирям Близького Сходу (плащаниці, євангелія, чаші і т. д.). До того ж Мазепа вислав своїх дипломатів до Молдавії, щедро підтримував паломницькі місії українського духовенства на Святу землю та Афон, місії балканського та близькосхідного духовенства в Україну. Так, у Батурині при боці Мазепа тривалий час проживав емігрант з Балкан, призренський митрополит Никодим. (Никодим прибув в Україну ще на початку гетьманату Самойловича і був живий ще при гетьмані Скоропадському) ⁽¹²⁾.

Гетьманські інтенції певною мірою відбилися і у нововиявлених його документах, як от: проїжджі універсали, дані р. послу Мазепа до Молдавії Згурустиневичу (29.02.1699) та Ісайї - архимандриту афонського монастиря св. Павла (19.08.1688). Ісайя, що був, до речі, українцем за походженням, їхав з Афону через Україну до Москви.

Посилена позиції УПЦ, з точки зору Мазепа, було неможливим без припинення дискримінації православних у Речі Посполитій, без ліквідації унії, чому він був послідовником традиційної політики гетьманів - своїх попередників. Уже на самому початку свого гетьманування на прохання київського митрополита Гедеона він звернувся з листом до князя В. В.Голіцина (від 16. 12. 1687), скаржачись на «утиск...великие и незносие...кривды и гонения», що їх чинили в Речі Посполитій православним, просячи, щоб царське посольство на сейм добилося позитивних зрушень у цій справі ⁽¹³⁾. І в подальшому Мазепа був дуже чутливим до скарг на утиски православних, писав до Петра I, щоб той натиснув з цього приводу на панівну верхівку Речі Посполитої. Коли Львівська єпархія перейшла в унію, то Мазепі поскаржилося волінське православне духовенство на посилення утисків. Гетьман звернувся тоді (28.08.1700) з листом до Петра I, щоб московський патріарх надав підтримку луцькому та острозькому православному єпископу Діонісію (Жабокрицькому). Тоді ж він написав серію листів, у котрих вимагав ліквідації унії на Правобережній Україні⁽¹⁴⁾. Очевидно, він чинив спроби, щоб переламати ситуацію в Луцькій єпархії, коли згаданий Діонісій у 1702 р. прийняв унію. З наказу Петра I Діонісій був засланий до Сибіру, а управу єпархії взяв на себе Кирило (Шумлянський), який повернувся у православ'я і дістав від київського митрополита висвяту на Луцьку єпархію. Не можна не побачити зв'язку з цими подіями справи луцького православного братчика, шляхтича-поета Данила Братковського. Ще у 1700 р. Братковський приїздив до Мазепа, а невдовзі після цього стає одним з натхненників антипольського повстання на Правобережжі 1702-1704 рр., закликає до боротьби проти католиків та уніатів. У жовтні 1702 р. Братковського було схоплено, а 26.11.1702 р. страчено з присуду влади Речі Посполитої⁽¹⁵⁾. Тривала присутність військ Мазепа на Правобережній та Західній Україні сприяла посиленню там позицій УПЦ. Слід відзначити, що царська Росія, хоч і відверто вороже ставилася до УГКЦ, однак з тактичних міркувань не поспішала з підтримкою ініціатив Мазепа, бо Річ Посполита була союзницею Московської держави проти Швеції, і явно порушувати існуючий стан справ у міжконфесійних відносинах у регіоні було, з точки зору Москви, у даний момент недоцільним. У цьому контексті зрозумілішими стають і рішення Замойського синоду

УГКЦ (1720 р.), скликаного наприкінці Північної війни, коли українські війська вже повернулися на Гетьманщину. Тоді в Речі Посполитій було вжито заходів по ґрунтовному розмежуванню УПЦ та УГКЦ, зокрема в греко-католицьких парафіях мали вилучити із вжитку православні книги, було зроблено важливі кроки на шляху латинізації церковного обряду тощо.

Гетьман надавав величезну матеріальну допомогу УПЦ, насамперед Київській митрополії та провідним українським (в першу чергу київським) монастирям, в першу чергу Києво-Печерській лаврі, котра за гетьманату Мазепи переживає свій «срібний вік». Красномовним свідченням надзвичайно великої уваги гетьмана до УПЦ є кількість наданих їй універсалів: із понад 500 відомих на сьогодні універсалів Мазепи на долю УПЦ припадає понад 130 , тобто 26%. Якщо взяти універсали на користь митрополії та конкретних монастирів, то можна встановити не тільки масштаби гетьманських надань, але й пріоритети. Отже, Київська митрополія в цілому, включно з Софійським монастирем, отримала від Мазепи 9 універсалів (150, 170, 174, 175, 188, 237, 248, 375, 382), Чернігівська й Новгород-Сіверська архієпископія - 3 (113, 240, 332), Переяславська - 2 (325, 338). Тут і далі в дужках вказані номери універсалів за їх найповнішою на сьогодні публікацією І. Бутича 2002 р.

Київські монастирі:

Києво-Печерська лавра (138, 173, 181, 195, 279, 358, 368) та Києво-Печерський жіночий монастир (48,77, 93)

Богоявленський Братський монастир (205, 207, 223, 426)

Спаський Межигірський (65, 111, 134, 143)

Свято-Михайлівський Золотоверхий (207, 293)

Свято-Михайлівський Видубицький (87, 474)

Пустинно-Микільський (104, 206)

Свято-Флорівський(112)

Петропавлівський монастир (227)

Монастирі Гетьманщини (крім Києва):

Петропавлівський Глухівський монастир (39, 62, 199, 285, 362, 454, 476, 477, 481)

Свято-Успенський Кам'янський монастир (50, 187, 218, 220, 280, 281, 295, 341, 449)

Лубенський Мгарський монастир (53, 117, 120, 183, 231, 278, 451)

Різдво-Богородицький Домницький монастир під м. Березною (286, 308, 311, 312-313, 317,317)

Свято-П'ятницький Чернігівський жіночий монастир (130, 221, 242, 282-283, 297)

Хрестовоздвиженський монастир у Полтаві (5, 360, 387, 431)

Батуринський Крупицький монастир (61, 162, 186, 487, 496)

Чернігівський Єлецький монастир (55, 271, 287, 475)

Свято-Троїцький Густинський монастир під Прилуками (37, 216, 374)

Спаський Новгород-Сіверський монастир (78, 98, 292)

Глухівський жіночий монастир (67, 149)

Максаківський монастир (125, 327)

Батуринський жіночий монастир (43, 100)

Свято-Вознесенський монастир в Переяславі (331, 344)

Свято-Микільський Красногірський монастир під Гадячем (44, 211)

Золотоніський монастир (63, 80)

Ніжинський монастир (51, 153)

Любецький монастир (390)

Преображенський Спаський Скельський монастир в с. Скелька на Сумщині (180)

Різдво-Богородицький Ніжинський Красноострівський монастир (69)

Свято-Георгіївський монастир в Козельці (171)

Свято-Микільський монастир в Макошиному (54)

Свято-Микільський Катошинський монастир під Топалем (349)

Свято-Покровський жіночий монастир в Макошиному (46)

Свято-Успенський монастир в Коропі і Стародубі (209)

Свято-Покровський жіночий монастир у Полтаві (505)

Спаський жіночий монастир у Будищах (59)

Церкви:

Свято-Успенська у Новгороді-Сіверському (83)

Спаська у Стародубі (417)

св. Іоанна Предтечі у Стародубі (418)

Крім того, ряд універсалів було дано представникам духовного стану, в першу чергу керівникам протопопів: протопопам глухівському (13, 249), гадяцькому (56), лохвицькому (136, 416), миргородському (71), новгород-сіверському (236), стародубському (52), воронізькому протоієрею (82), іркліівському наміснику, священику Василю Зуйку (319), борзенському наміснику, священику Василю Величковському (265), священикам в Глухові (47, 131), Ічні (198), Кистерці (68), Любечі (172, 268), Мені (448), Ніжині (365), Чорнятищах (99), в селах Лави (322) та Лотоки (337); своїй матері - ігуменії Марії-Магдалині (196), матері кафедрального намісника Іоанкія (Сенютовича) (483, 484), Івану Маковському, колишньому крелевецькому сотнику, котрий вирішив постригтися в ченці Києво-Печерської лаври (490). Слід відзначити, що ряд універсалів дійшов до нашого часу у неповному вигляді (регести тощо). Так нам вдалося виявити регести універсалів Мазепи на володіння маєтностями Свято-Микільському Красногірському та Хрестовоздвиженському Полтавському монастирям; на збудування гуті у володіннях Чернігівської архієпископії і т. д. Чисельність універсалів Мазепи, даних Києво-Печерській лаврі, згідно з виявленим їх реєстром, сягає 14, Межигірському монастиреві - 15.⁽¹⁶⁾ Якщо врахувати і їх, і той факт, що, наслідуючи приклад гетьмана, активною меценатською діяльністю щодо УПЦ зайнялася козацька старшина, то масштаби надань УПЦ в часи гетьманату Мазепи виглядають ще величніше.

Часом масштаби Мазепиних надань можна порівняти з наданнями його попередників та наступників. Так, зберігся практично весь комплекс гетьманських універсалів, даних Свято-Михайлівському Золотоверхому монастиреві у XVII - XVIII ст.⁽¹⁷⁾ Отже, коли Б. Хмельницький дав йому 5 універсалів, а подальші гетьмани й того менше, то Мазепа - до двох десятків. Більше дав тільки І. Скоропадський (21 універсал), але ряд маєтностей було надано останнім з числа конфіскованих у Мазепи та його племінниці, схимниці Марти (Витославської)⁽¹⁸⁾. До раніше наданих маєтностей Глухівському Петропавлівському монастиреві гетьманами Виговським, Брюховецьким, Дорошенком, Многогрішним та Самойловичем Мазепа двома своїми універсалами-привілеями додав три села, рибні озера та два власних млини⁽¹⁹⁾. Видавав «оборонні універсали», котрими церковні володіння оберігалися від зазіхань з боку світської влади, від постів військ тощо. Гетьман надавав землі, села із залежними селянами, млини, перевози, наказував виконувати на користь монастирів певні повинності (гачення гребель), надавав привілеї (роблення горілки, продаж алкогольних напоїв та тютюну) і т. д., забороняв селянам переходити у козацькі підсусідки й таким чином у козацький стан. Чимало універсалів та листів, які стосувалися оборони монастирів від втручання світської влади, прагнення декого з козацької старшини обернути ченців або черниць у своїх підданих. Так, під час перебування Мазепи у Чернігові наприкінці 1695 до нього прийшли черниці жіночого Свято-П'ятницького монастиря із скаргою на чернігівського полковника Я. Лизогуба, котрий обертав на полковні потреби працю підданих монастиря. У своєму листі до Лизогуба від 8.01.1696 (29.12.1695) Мазепа суворо заборонив «зачипати панщиною» згаданих монахинь⁽²⁰⁾. Нерідко гетьман розв'язував конфлікти між монастирями, як от між Богоявленським Братським та Межигірським (223). У світлі нововиявлених документів можна простежити й деякі нові тенденції в гетьманській допомозі УПЦ. Так, своїм універсалом від 22.02.1705 р. за ст. стилем Мазепа прилучив до храму св. Іоанна Предтечі у Стародубі музичний цех, що мало підтримати церкву (418). У своєму прагненні допомогти УПЦ він часом переходив певну межу, здійснюючи й такі форми підтримки, котрі не вповні узгоджуються з літерою і духом Святого письма (вони й нині живуть у практиці РПЦ!). Маємо на увазі привілеї монастирям на володіння шинками, горілчану й тютюнову оренду, монополійний продаж горілки на монастирських перевозах та під час ярмарків. Такі права були, зокрема, надані Спаському монастиреві у Новгороді-Сіверському, Густинському під Прилуками, Єлецькому монастиреві у Чернігові та ін.

Врешті, не можна не згадати про численні дрібніші дари гетьмана УПЦ - дзвони, хрести, богослужбові книги, чаші, ікони, облачення, нерідко з коштовними оправами та окладами...

Мазепа надав надзвичайно велику фінансову допомогу православним храмам та монастирям у їх побудові та реставрації, чимало з них і нині є цінними пам'ятками архітектури (дзвіниця у Софійському соборі, Свято-Іллінська, Свято-Микільські церкви

(«Набережна» та «Притиска» на київському Подолі). Було збудовано Свято-Троїцьку надбрамну церкву та церкву Всіх Святих над Економною брамою Києво-Печерської лаври, реставровано Свято-Успенський собор Києво-Печерської лаври. Гетьман реставрував чи перебудував, оздобив храми практично в усіх київських і чернігівських монастирях, також в головних центрах лівобічної Гетьманщини (Глухів, Переяслав та ін.). Особливе місце належало гетьманській столиці - Батурину. Як було встановлено Л. Кіяшко, в часи гетьманату Мазепи тут було зведено низку храмів, у т. ч. п'ять - власним коштом гетьмана⁽²¹⁾. Характерно, що замість дерев'яних храмів були збудовані кам'яні. За деякими підрахунками, протягом свого гетьманату Мазепа власним коштом відродив і реставрував понад 20 церков і монастирів, наприклад Свято-Вознесенський у Переяславі та Петропавлівський під Мошнами. Нововиявлені документи стосуються інколи започаткованих при активній підтримці Мазепи деяких монастирів як от: Свято-Успенський Кам'янський та Свято-Микільський монастирі у Стародубському полку, Свято-Вознесенський монастир у Переяславі або ж відроджених ним, як Любецький, відомий ще з часів св. Антонія Печерського. Вони засвідчують, що власним коштом гетьмана було збудовано Різдво-Богородицький храм біля м. Березної, Свято-Вознесенський храм у Переяславі (331). Власним коштом гетьман профінансував багатоярусний іконостас Свято-Успенського собору Києво-Печерської лаври, укріпив стіни навколо лаври. Вражаючі суми пожертв Мазепи на церкву навела старшина у складеному 1709 р. (уже в еміграції) реєстрі його фундацій та донацій. Якщо за цим реєстром підсумувати видатки гетьмана, то вийде астрономічна сума понад 1 млн. золотих дукатів, причому цей перелік далеко не повний, бо сюди не ввійшли пожертви багатьом церквам та монастирям, церковним інституціям та духовенству, бо ряд витрат уже не можна було встановити, як от на збудування Бахмацького, Думницького, Кам'янського та Любецького монастирів із церквами⁽²²⁾. Щедрі пожертви на користь УПЦ гетьман призначив також і в своєму заповіті. Все це між іншим підтверджує висновок О.Мезька-Оглоблина про те, що Мазепа на відміну від тогочасних володарів у Західній Європі, котрі видавали перевагу палацам, «будував переважно церкви або публічні будови (приміром, будинок Київської академії)»⁽²³⁾.

При всьому цьому Мазепа проводив надзвичайно зважену фінансову та соціальну політику. Свою допомогу УПЦ він чітко співвідносив із можливостями державного та особистого скарбу, а у своїй соціальній політиці не допускав перекосів на користь духовенства, які б мали зашкодити інтересам міщанського й особливо козацького станів. Особливу обережність Мазепа виявляв на початку своєї каденції. Покажемо у цьому плані є його лист, писаний не раніше серпня 1687 р., тобто невдовзі після обрання Мазепи гетьманом, відомому церковному та культурному діячеві України, архімандриту Спаського монастиря в Новгороді-Сіверському о. Михайлу (Лежайському). Мазепа рішуче відкинув скарги архімандрита й по пунктах перелічив, яка саме допомога була надана цій архімандрії (надання маєностей, заходи по поверненню їй «новотних» козаків або таких, що повтікали з війська, тощо). Тут же гетьман застеріг, що він ніколи не піде на випис із реєстру задля повернення в монастирське «послушенство» заслужених козаків, бо це накличе на нього «от Войска нелюбов и незычливыст» й може призвести до конфлікту. А такий конфлікт та ще в розпал підготовки до нового царського походу на Крим, коли «зачатая з бесурманами война тепер в кипячом обороті обрїтається», міг би призвести до того, що « в великих ділах монарших до цілости всего христіанства потребных..., уховай боже, учинила б ся завада»⁽²⁴⁾.

Чимало коштів гетьман виділяв УПЦ на гуманітарну допомогу, на розвиток церковної освіти, як от: два села, наданих на шпиталь Києво-Печерської лаври, щорічна пожертва київським бурсакам 1000 золотих, допомога у будівництві нового приміщення для друкарні у Києво-Печерській лаврі та при Чернігівській катедрі, купівлі устаткування для них (ще за життя Мазепи було видано ряд цінних книг, у т.ч. «Цвітна Тріодь» (1702), Києво-Печерський патерик (1702), напрестольне Євангеліє (1707), Службеник (1708) і т. д.). Щедрою рукою гетьман надавав допомогу Києво-Могилянській академії (понад 200 тис. золотих) та створеному за його активної підтримки Чернігівському колегіуму. Враховуючи, що в ті часи Церква і культура були в Україні нерозривно пов'язаними, підтримка гетьманом УПЦ надзвичайно позитивно вплинула на розвиток української культури, насамперед літератури та мистецтва, але це тема окремого дослідження, яке, до речі, вже починає розроблятися⁽²⁵⁾.

Усе вищесказане значно розширює уявлення про роль гетьмана Івана Мазепи як покровителя Православної церкви й мецената, є зайвим доказом брехливості міфу про сріблολюбство гетьмана. Нововиявлені джерела цілком підтверджують правоту відомого церковного та культурного діяча України, сучасника Мазепи, ієромонаха Антонія (Стаховського), котрий став пізніше митрополитом Сибірським і Тобольським. Він так визначив роль гетьмана у цій справі: «Не бысть прежде его, подобен ему, и по нем не будет».

* * *

Джерела та література, примітки:

1. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. - Нью-Йорк-Київ-Львів-Париж-Торонто, 2001; Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687-1709. Мюнхен, 1988; Мацьків Т. Англійський текст Зборівського договору з 1649 року та інші вибрані статті. - Нью-Йорк-Львів-Київ-Мюнхен, 1993; Subtelny O. On the Eve of Poltava: The Letters of Ivan Mazepa to Adam Sieniawski, 1704-1708. New York, 1974. Було видано й ряд дрібніших розвідок, як от: Чижевський Д. Забутий віршик Івана Мазепи // Українська вільна академія наук у США. Науковий збірник. - Нью-Йорк, 1952.-Т.1. - С. 129-131.
2. Павленко С. О. Міф про Мазепу. Чернігів, 1998; Ситий І. Гетьманські універсали в колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського // Сіверянський літопис (далі - СЛ).-1998.- № 2. -С. 31-46; З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи. К., 1996. - 192 стор.
3. Див. Мицик Ю.А. Нові документи гетьмана Івана Мазепи // Пам'ятки України. - 1991. -№ 6.; Мицик Ю.А. Листи Івана Мазепи та Пилипа Орлика //Бористен. - 1993.-№ 4. - С. 5-6; Мицик Ю.А. З нових джерел до історії церковного землеволодіння на Чернігівщині XVII - XVIII ст. // СЛ. - 1997.-№№1-2.-С. 100-117; Мицик Ю.А. З документації гетьмана Івана Мазепи.- СЛ. - 1997.- № 3.-С. 99- 105; Мицик Ю.А. З документації гетьмана І. Мазепи // СЛ. - 1998.- № 1.-С. 91-103; Мицик Ю. А. Шість гетьманських універсалів XVII - XVIII ст. // СЛ. - 2000.- № 1.-С. 88-92; Мицик Ю., Бойницька Н. З документації гетьмана Івана Мазепи //СЛ. - 2001.- № 4.- С. 36-45. Огляд універсалів Мазепи, що зберігаються у відділі рукописів Національного музею історії України, зробила Алла Гуляй (Гуляй А. Документальні пам'ятки доби Гетьманщини в збірці Національного музею історії України //Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. - К., 1999.-Вип. 8. - С. 193-195.
4. Універсали Івана Мазепи 1687-1709. К. - Львів, 2002.-757 стор.
5. Там само. - №№ 48, 77, 93, 67, 149, 196.
6. Див. Кривошея В. В. Національна еліта Гетьманщини. К., 1998. - Ч. 1. - С. 183-187; Кривошея В. Іван Мазепа: біографічні дрібниці. //СЛ. - 1998.- № 2.-С. 93-95.
7. Дорошенко Д. Тихий закуток. Гетьманський монастир //СЛ. - 1998. - № 1. - С.155; Павленко С. Духовні побратими Івана Мазепи // Пам'ять століть. - 2001.-№ 6.-С. 34-56; Універсали Івана Мазепи...№ 87; Бібліотека Польської Академії наук (далі - БПАН).- Відділ рукописів (далі - ВР).- № 270.- Арк. 50-51 зв.; Травкіна О.І. Чернігівський колегіум (1700-1786). - Чернігів, 2000. - С. 15; Мицик Ю.А.З документації гетьмана І. Мазепи //СЛ.- 1998.- № 1.-С. 95.
8. Універсали Богдана Хмельницького. 1648-1657. К., 1998.
9. Мицик Ю. А. Проблема унії в дипломатичних інструкціях гетьманів України до уряду Речі Посполитої (середина-друга половина XVII ст.) // Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze. - Warszawa, 1997. - Т.4-5. - С. 92 - 104.)
10. Див., наприклад, лист Мазепи до Петра I від 19.02.1708 р. (З епістолярної...№ 76). Висловлюємо щиро вдячність В. Станіславському за надану нам можливість ознайомитися із підготовленим ним до друку томом епістолярної спадщини гетьмана, де міститься чимало подібних матеріалів.
11. Держархів у Кракові.- Ф. «Зібрання Русецьких». - № 69.-Арк. 11-14 ; Див. Мицик Ю.А. З документації гетьмана І. Мазепи //СЛ. - 1998.-№1.-С.94.
12. Центральний державний історичний архів України у Києві (далі -ЦДІАК). - Ф. 1407. - Оп. 1. - №№ 86, 89; Бібліотека Польської академії наук у Кракові.-Відділ рукописів. - № 270.-Арк. 60.
13. З епістолярної спадщини...№ 3.
14. ЦДІАК.- Ф. 1407. - Оп. 1. - № 87.
15. Павленко С. Міф ...С. 160.
16. Див.: Мицик Ю.З документів І.Самойловича та І. Мазепи //СЛ. - 2001. - № 6.-С.33-35.
17. Національна бібліотека України ім. Вернадського. -Інститут рукописів. - № 535 П./1763 С.
18. Мицик Ю. А. Гетьман І. Скоропадський - покровитель Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві // СЛ. - 2000.-№ 4.-С.50-64; № 5.- С. 65-81.
19. Універсали Івана Мазепи...С. 26.
20. БПАН.- ВР.- № 270.- Арк. 51-52. Див.: Мицик Ю.А. З документації гетьмана І. Мазепи //СЛ.- 1998. - №1.- С. 96.

21 Кіяшко Л. Батуринські церкви доби Івана Мазепи. //СЛ.- 2002.-№ 1.-С. 23-24. Всі батуринські храми були знищені російськими військами під час взяття Батурина у 1708 р.

22 Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба...С. 170-171.

23 Там само. - С. 146.

24 БПАН. ВР. - № 270.- Арк. 53-54 зв. Див.: Мицик Ю. А. З документації гетьмана І. Мазепи. //СЛ. - 1998. - №1. - С. 92 - 93.

25 Павленко С. Міф...; Пуцко В. Гетьман Іван Мазепа - меценат українського церковного мистецтва //Церковний календар на 1992 р. Б. м., 1992.- С. 152-170; Пуцко В. Гетьман Іван Мазепа і розвиток українського мистецтва // Київська старовина. - 1995.- № 1.- С. 98-104; Пуцко В. Ікони Чернігівщини //СЛ.- 1997.-№ 4.- С. 129-135; Пуцко В. Мазепина срібна шата в Чернігові //Родовід.-1996. - Ч. 2(14).- С. 112-116.

*) Тут і далі датування подане за старим стилем.

**) Тут і далі в дужках вказано номер універсалу Мазепи за найповнішою їх публікацією 2002 р.(Універсали...)

Ясновська Людмила

ДО ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАРОГОРОДСЬКОЇ БОЖНИЦІ В КІНЦІ ХІХ - НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Церква архангела Михайла в м. Острі відома за літописним рядком під 1152 р., коли коаліція князів узяла Городець (городище в с. Старгородці, що на околиці м. Остра) і спалила його.: «... навіть і божницю святого Михайла; верх був рублений з дерева, і це згоріло»¹. У ХVІ ст. церква стояла занедбана, але в ХVІІ ст. було поновлено службу. В ХVІІІ ст. у зв'язку з неможливістю відновлення храму прийнято рішення розібрати «середину церкви по ниже окна», а в середині ХІХ ст. у результаті обвалу гори зруйнувався фундамент південної стіни. На сьогодні збереглася на повну висоту тільки алтарна частина з фресковим живописом. За висновками М.К. Каргера, храм належав до чернігівської архітектурної школи², а В.А. Богусевич вважав, що храм мав призначення оборонної вежі³. Дослідження, проведені П.О. Раппопортом, остаточно закріпили за пам'яткою визначення як такої, що належить до переяславської архітектурної школи кінця ХІ ст., яку було розписано на початку ХІІ ст. на замовлення Володимира Мономаха⁴.

Метою даної розвідки є висвітлення історії збереження та вивчення Старгородської божниці в кінці ХІХ на початку ХХ ст. різними установами та згадати прізвища її дослідників.

Початок археологічних досліджень Михайлівської церкви пов'язаний з ім'ям М.О. Константиновича, який купив у княгині Кудашової Старгородку в 1876 р. і звернув увагу на жалюгідний стан пам'ятки. Скоріш за все вже тоді він «немедленно огородил остатки храма, и с того времени они находятся под строжайшей охраной»⁵. Крім того, проведені М.О. Константиновичем розкопки дозволили відтворити схему-план церкви, встановити техніку кладки «орис mixtum». На жаль, звіти або повідомлення про ці роботи до Імператорської археологічної комісії (далі ІАК) не надійшли, а з'явилися значно пізніше у вигляді статті в журналі «Киевская старина», яка і привернула увагу мистецтвознавців до фрескового живопису Старгородської божниці.

Про стан пам'ятки ІАК стало відомо з відповіді чернігівського губернатора на запит, зроблений у лютому 1888 р. Вже на той час власник землі, де стояли розвалини Остерської божниці, М.О. Константинович звернувся до професора Санкт-Петербурзького університету С.П. Прахова по допомогу в збереженні вівтарної частини, але не отримав підтримки⁶.

Ім'я людини, яка також однією із перших почала турбуватися про стан пам'ятки, залишилося поза увагою. У листопаді 1891 р. до ІАК надійшов лист від дійсного члена Київського товариства заохочування художеств М.Ф. Біляшівського. Він спробував зацікавити комісію одним із «древнейших памятников русского зодчества, в настоящее время близкий к полному уничтожению»⁷, що розташовувався у с. Старгородка Чернігівської губернії Остерського повіту. У листі він описав

жалюгідний стан церкви, звернув увагу на фрески в алтарній частині, які «с теченням часу все більше і більше руйнуються, ніким ще вповне не скопировані і не срисовані»,⁸ та сподівався на те, що комісія вживе заходів для її збереження. Ним же було запропоновано допомогти комісії у збиранні відомостей про пам'ятник. На жаль, вона не звернулася за допомогою до М.Ф. Біляшівського.

Для вирішення порушеного М.Ф. Біляшівським питання комісія листом від 20 січня 1892 р. звернулася до «знатока местных древностей» В.Б. Антоновича з проханням надати висновки про стан пам'ятки. Вже у квітні до ІАК надійшло повідомлення, в якому зазначалося, що це храм «княжеского времени и часть фресок довольно явственно уцелела». Крім того, надіславши фотографію збереженої алтарної частини, В.Б. Антонович запропонував О.О. Бобринському свої послуги щодо зняття плану та замальовок фресок⁹. Але комісія з незрозумілих причин не скористалась його пропозицією, а копії фресок А.В. Половцев разом із дружиною зробив у тому ж таки році за десять днів «при самых неблагоприятных условиях». У грудні 1892 р. на засіданні Імператорського російського археологічного товариства він повідомив про фрески XII ст., «найденных им в развалинах часовни Юрьевской Божницы», що викликало жваве обговорення за участю В.Г. Бока, О.Ф. Бичкова, М.В. Покровського, М.В. Султанова та В.В. Сулова¹⁰. Виконані дослідником замальовки та плани не були представлені ІАК. Лише у 1907 р., коли постало питання про видання М.О. Макаренком фрескового розпису Остерського храму, комісія звернулася до О.М. Половцевої з проханням надати дозвіл «издать кальки исполненных вашим мужем с фресок старинной церкви»¹¹. Збереження залишків руїн храму, особливо його фрескових зображень, обговорили члени Імператорського Московського археологічного товариства (далі ІМАТ) на Х археологічному з'їзді у Ризі 1893 р.

Якщо маститі науковці були байдужі до стану церкви, то М.О. Константинович своєю публікацією у 1896 р. зміг привернути увагу громадськості до сумної долі пам'ятки давньоруської архітектури. П.М. Добровольський у своїй роботі «Юрьевская Божница» (1902 р.) визнав, що по охороні церкви не було ніяких дій аж до 1894 р., поки церковно-археологічне товариство при Київській духовній академії не порушило це питання, звернувшись до єпископа Чернігівського та Ніжинського Антонія з пропозицією захистити від негоди залишки храму, зробити над ним «прикрытие, или же образовал из алтарной части сего храма часовню, с сохранением уцелевших на алтарной стене фресковых изображений»¹². Звернення Антонія до відомого любителя старожитностей губернського предводителя дворянства генерал-лейтенанта графа Г.А. Милорадовича не зацікавило останнього, він переадресував його чернігівському губернатору Є.К. Андрієвському. Не дочекавшись відповіді, восени 1896 р. духовна консисторія запропонувала благочинному П. Рклицькому здійснити ремонтні роботи коштом парафіян с. Старгородки¹³.

З 1895 р. піклування про стан Михайлівського храму взяли на себе Остерське земство та повітова управа. В липні 1899 р. земська повітова управа звернулася до ІАК з пропозиціями по збереженню руїн древнього храму і отримала відповідь, що повна реставрація неможлива тому, що «при незначительности сохранившихся от храма остатков, такая реставрация могла бы привести лишь к искажению памятника»¹⁴. Крім того, було надано рекомендації до реставраційних робіт, а саме: «1) необходимо пригласить опытного архитектора, 2) над сохранившейся алтарной частью устроить деревянный шатер или навес достаточно широкий, чтобы защитить внутреннюю поверхность апсиды от дождя и снега, 3) трещины в остатках свода залить цементом, не изменяя сохранившегося вида развалин, 4) окружить памятник высокою оградой, чтобы закрыть доступ стадам и пастухам»¹⁵. Остерське земське зібрання виділило на ремонтні роботи 1000 крб., а практично всі рекомендації ІАК виконувалися під наглядом місцевого техника-будівельника Шульца влітку 1902 р.¹⁶ Але досвідчений архітектор при цьому не був присутній.

У жовтні 1902 р. до ІАК звернувся О.К. Хребтов з проханням видати відкритий лист на дослідження Остерської божниці. Комісія зажадала від нього доказів його фахової підготовки, запропонувавши зробити фото пам'ятки та надіслати план майбутніх археологічних досліджень. У листі до О.О. Бобринського прохач зауважив, що проведені ремонтно-реставраційні роботи Остерською повітовою управою повністю знищили пам'ятку тому, що «на его крышу или точнее выражаясь свод, навалено несколько видов

кирпичей и все они покрыты железом, а на верху небольшая главка, подобное безобразие трудно представить». У відповіді зазначалось, що ІАК більш схильна надати право ведення досліджень спеціалісту-архітектору. Крім того, «не найдя новых указаний относительно предложенных Вами раскопок, не сочла возможным выдать Вам просимый открытый лист». О.К. Хребтов після такої відповіді переключився на успішні дослідження печерних комплексів Межигірського монастиря¹⁷. Будь-яких робіт у 1903 р. членами ІАК на пам'ятці не було проведено.

Під час підготовки до чергового археологічного з'їзду одним із пунктів програми Московського підготовчого комітету до XIV археологічного з'їзду в Чернігові було записано про обов'язковий опис та видання «в точных фотографических снимках остатков древней церкви с фресковой живописью в г. Остре»¹⁸. До цієї роботи знову активно долучилися представники ІАК. З 1902 р. в комісії почав працювати художник-архітектор П.П. Покришкін¹⁹, що дозволило розгорнути широкі роботи по реставрації та охороні архітектурних старожитностей в Росії, в тому числі і давньоруських.

Так, у серпні 1906 р. відряджений комісією професор Д.В. Айналов оглянув Юр'єву божницю і відзначив у звіті поганий стан пам'ятки після реставрації, зауваживши, що «фрески не только в некоторых местах обвалились, но и испортились и выветрились»²⁰. М.О. Макаренко того ж таки року оглянув церкву і у своїй доповідній записці від 30 січня 1907 р. до ІАК зазначив, що «фрески не защищены от дождя и снега, обрыв у церкви не укрепляется» і запропонував установити навіс над руїнами, захистити фрески від написів туристів, зміцнити штукатурку, що відвалюється, зробити обміри, фото та скопіювати фрески²¹. М.О. Макаренко після проведення своїх досліджень спочатку друкує коротке повідомлення²², потім - розлогу статтю²³ і лише через двадцять років - ґрунтовну працю з власними фотознімками та малюнками, переважно про фресковий розпис²⁴.

За дорученням ІАК художник-архітектор П.П. Покришкін у травні 1907 р. провів виміри, фотофіксацію Остерської божниці та на засіданні реставраційної комісії зробив доповідь про її стан, зауваживши, що «по кирпичам, кладке и устройству арки постройка может быть относится к XI в.». Крім того, він запропонував проект реставраційних робіт, затверджений і повідомлений Остерській повітовій управі²⁵.

Не залишилися байдужими до стану Остерської божниці і представники Чернігівської губернської вченої архівної комісії (далі ЧГВАК). 1910 р. В.А. Шугаевський оглянув пам'ятку та вніс пропозиції по збереженню залишків церкви: зробити над західною частиною футляр, хоча б дерев'яний. На жаль, земська управа не дала відповіді на пропозицію. Хоча незначні земляні роботи там були проведені. В тому таки ж році чернігівський губернатор А.А. Хвостов за підпискою зібрав для Юр'євої божниці 141 руб. 01 коп., а до музею ЧГВАК від І.М. Руденка надійшли фрагменти кераміки та зубів тварин, знайдених під час проведення земляних робіт по укріпленню храму²⁶. Це були останні кроки по вивченню пам'ятки. Для археологічних установ Санкт-Петербурга та Москви змінилися територіальні пріоритети досліджень, вони були перенесені на територію Північної Русі, а місцеві осередки звернулися до вивчення архівної спадщини.

За радянської влади починається новий етап у вивченні Михайлівського храму в м. Острі. Наведені сторінки історії дослідження та збереженості Старгородської божниці в XIX - на початку XX ст. доповнюють наше уявлення про перші кроки пам'яткоохоронної справи в Україні, яку проводили представники церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії, Імператорської археологічної комісії, Імператорського Московського археологічного товариства, Чернігівської губернської вченої архівної комісії та Остерського земства.

Джерела та література:

1. Літопис Руський. - К., 1989. - С. 251.
2. Каргер М.К. «Летская божница» Владимира Мономаха // КСИИМК. - 1953. - Вып. XLIX. - С. 19.
3. Богусевич В.А. Остерский городок // КСИАУ. - 1962. - Вып. 12. - С. 39.
4. Раппопорт П.А. Русская архитектура X - XIII вв. // Свод археологических источников. - Л., 1982. - № 38. - С. 38.
5. Константинович М. Развалины Юрьевой божницы в с. Старгородка // Киевская старина. - 1896. - № 11 - ноябрь. - С. 139.
6. РВ НА ИМК РАН. - Ф. 1. - Оп. 1888 г. - Спр. 15. - Арк. 17 - 17 об.
7. Рукописный отдел научного архива Института истории материальной культуры (далі РВ НА ИМК) РАН - Ф. 1. - Оп. 1891. - Спр. 175. - Арк. 1.

8. Там само. - Арк. 1 зв.
9. РВ НА ПМК РАН - Ф. 1. - Оп. 1891. - Спр. 44. - Арк. 9 зв.
10. РВ НА ПМК РАН - Ф. 3. - Оп. 1. - Спр. 400. - Арк. 201 зв.
11. РВ НА ПМК РАН - Ф. 1. - Оп. 1891. - Спр. 175. - Арк. 28.
12. Известия церковно-археологического общества при киевской духовной академии за 1894 г. - К., 1895. - С. 18 - 22.
13. Добровольский П.М. Юрьевская Божница. - Чернигов, 1903. - С. 18 - 19.
14. РВ НА ПМК РАН. - Ф. 1. - Оп. 1891. - Спр. 175. - Арк. 25.
15. РВ НА ПМК РАН. - Ф. 1.- Оп. 1891. - Спр. 175. - Арк. 25 зв.
16. Добровольский П.М. Юрьевская божница. - Чернигов, 1903. - 25 с.
17. РВ НА ПМК РАН - Ф. 1. - Оп. 1903 - Спр. 96. - Арк. 1, 4 об.
18. Правила Четырнадцатого археологического съезда в Чернигове в 1908 г. и протоколы заседаний Предварительного комитета 7 - 9 февраля 1906 г. - Москва, 1906. - С. 41.
19. Вздорнов Г.И. История открытия и изучения русской средневековой живописи XIX века. - М., 1986. - С. 157.
20. РВ НА ПМК РАН - Ф. 4. - Спр. 53. - Арк. 64.
21. РВ НА ПМК РАН - Ф. 1. - Оп. 1891. - Спр. 175. - Арк. 25 зв.
22. Макаренко Н. Развалины в Старогородке // Старые годы. - 1907. - Февраль. - С. 58.
23. Макаренко Н. Древнейший памятник искусства Переяславского княжества // Сб. статей в честь гр. П.С. Уваровой. - М., 1916. - С. 373 - 404.
24. Макаренко М. Старогородська «божниця» та її малювання // Чернігів і Північне Лівобережжя. - К., 1928. - С. 205 - 223.
25. Известия Императорской археологической комиссии. - Вып. 26 (Вопросы реставрации. Вып. 1). - С.-Петербург, 1908. - С. 19.
26. Отчет о деятельности Черниговской губернской ученой архивной комиссии за 1910 год. - Чернигов, 1911. - С. 22, 25.

Галина Полієнко

БЛАГОДІЙНИЦТВО ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ У ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ЄПАРХІЇ

(друга половина XIX - початок XX століття)

Історична ретроспектива доброчинності є нагальною і актуальною у контексті зародження та розвитку громадянського суспільства в Україні. Благодійність, спонукальні мотиви якої закладені в людських почуттях милосердя та співчуття, у діяльності православної церкви підкріплюються ще й християнськими принципами. Дослідники пов'язують розмах благодійності в другій половині XIX - на початку XX століття з якісно новим етапом розвитку соціально-економічних та культурно-освітніх процесів [1].

У визначений період у державі діяли міністерства і відомства, котрі займалися лише доброчинністю (відомство закладів імператриці Марії, Російське товариство Червоного Хреста, Імператорське людинолюбне товариство, Опікунство будинками працелюбства тощо), та установи, які не мали спеціального благодійного призначення (відомство православного сповідання та військового духовенства, міністерство внутрішніх справ, міністерство юстиції, міністерство народної освіти) [2]. Більше третини усіх благодійних товариств, що виникли в 60-х роках XIX ст., засновувалися відомством православного сповідання [3].

У Чернігівській єпархії існувала розгалужена мережа благодійницьких організацій і товариств, але допомога надавалася не всім, хто на неї претендував, а лише бідним верствам населення. На той час під бідністю розуміли становище, коли людині не вистачало засобів для задоволення потреби у їжі, одязі і житлі. Жебраками називали людей, котрі зовсім не здатні були самотужки забезпечити себе найнеобхіднішими засобами для існування, а тому про них повинні були піклуватися інші. Допомоги потребували також каліки, хворі, діти-сироти, особи похилого віку та ін. З огляду на такий контингент благодійною діяльністю займалися численні братства, православні трудові общини, церковні благодійні товариства, єпархіальні опікунства, товариства Червоного Хреста тощо. При участі церкви організувалися лікарні, школи, бібліотеки, читальні, будинки інвалідів тощо, велась постійна робота для підтримки парафіян. Благодійницькі заклади утримувалися на власні кошти, пожертви приватних осіб, а також шляхом зборів, що влаштовувалися

церквою. Крім того, церква мала власні кошти: здавалися в оренду церковні лавки, будинки, угіддя та землі, а капітал, розміщений у банках, давав щорічні прибутки[4]. Щоб охопити благодійністю якомога більшу кількість знедолених, духовенство намагалося залучити до співпраці громаду. Священик М. Затворницький про необхідність благодіяння стосовно ближнього зауважував: «Хто звик працюю добувати собі на прожиток, той за гріх і сором вважає, доки є сили, ставати в ряди жебраків, він і з крайньої бідності хоче вибратися працюю. ... Ми повинні поважати в цій бідності благородні почуття сорому користуватися милостиною...»[5] і тут же пропонував форму допомоги постраждалим від пожежі: «Один прихисти тимчасово безпритульне сімейство, інший зроби на його користь посилене пожертвування, а ти, якщо не можеш зробити ні того, ні іншого, та володієш силами і вмінням, - потрудись день-другий безвідплатно в улаштуванні даху для потерпілого» [6].

Намагаючись задовольнити зростаючий в 60-і роки потяг народу до грамоти, єпархіальне правління відкривало парафіяльні школи та школи грамоти. Так, благочинний Суразького повіту В.Сербинович зазначав, що із 13 шкіл, що діяли при 11 церквах, 3 школи були відкриті у 1831 році, а 10 - відкрилися в 1860 році [7]. Зростаючи кількісно і якісно, найбільш забезпечені матеріально церковні школи виписували провідні педагогічні журнали «Народна освіта» та «Церковно-приходская школа» [8]. Питання матеріальної та моральної підтримки жваво обговорювалося на сторінках духовної та світської преси. Княгиня П.Долгорукова вважала, що шкільна практика достатньо з'ясувала всю важливість інституту опікунств та виявила необхідність більш широкої і визначеної його організації [9]. Мова йшла також про опікунства при народних школах. Аналіз публікацій свідчить про спробу об'єднання зусиль у галузі благодійництва парафіяльних опікунств та земських установ. Сумісна діяльність обох відомств мала забезпечити позитивні результати, але згодом замість партнерських засад вони зайнялися суперництвом. Ця тенденція мала місце в усій державі і була характерною для Чернігівської єпархії. На початку свого існування Чернігівське земство поклато турботи про народну освіту на духовенство, передаючи йому право відкривати школи і навчати в них, користуватися субсидіями від земства, сільських громад та приватної благодійності, але щойно школи почали відкриватися, земство відмовилося від думки передати викладання в них церковнослужителям. У 70-і роки XIX ст. земство відкривало власні школи, а у 80-х - знову передало цю справу духовенству [10]. Слід відмітити, що симпатії селянських громад щодо початкових шкіл були на боці земства, у той же час не можна недооцінювати роль духовного відомства у просвітництві народу. На недоліки церковних шкіл в галузі освіти, вказують провідні дослідники цієї проблеми [11]. Так, Н.Белкіна відмічає: «Хоча церковно-парафіяльна школадяківка давала дітям лише елементарну освіту, проте вона була близькою народові, дешевою і загальнодоступною»...[12]. До того ж часто парафіяльні училища були єдиними закладами освіти на селі. Доглядач церковних шкіл Ф.Васютинський так характеризував школи грамоти: «Відкриті в простих, тісних помешканнях, в селянських хатинах, церковних сторожках, в домівках членів причту, і навіть в богадільнях, ... школи грамотності все ж таки задовольняли на перших порах елементарні потреби життя народу» [13]. Краще справи йшли в духовних училищах, що були відкриті в губернському та повітових містах і користувалися особливою підтримкою духовенства. Координувала всі освітні справи Єпархіальна училищна рада з повітовими відділеннями на місцях. У січні 1891 року Єпархіальна рада була об'єднана з Чернігівською радою братства святого Михаїла [14]. Вважалося, що обидві ці організації покликані займатися однією справою. У Чернігові з 1700 року діяла духовна семінарія, а три духовні повітові училища функціонували в містах Чернігові, Новгороді-Сіверському та Стародубі. За кількістю цих закладів єпархія на підставі §19 статуту духовних училищ була розділена на 3 училищні округи. Із загальної кількості - 593 учнів у трьох духовних училищах, 582 з них - діти священно- і церковнослужителів Чернігівської єпархії і 11 - світського стану [15]. Згодом Синод наказом від 10-28 січня 1879 року запропонував закрити одне із училищ для «полегшення духовенству видатків із місцевих єпархіальних коштів на утримання духовних училищ» [16]. Загальноєпархіальним з'їздом було вирішено закрити Стародубське училище[17]. Фінансувались ці духовні заклади місцевими установами: єпархіальним свічковим заводом, церквами і монастирями. Значну частину капіталів становила виплата із сум Синоду згідно із синодальним наказом за № 3072, яка направлялася на утримання особового складу училищ і становила 4020 руб. на кожне щорічно [18]. Цих сум було недостатньо, тому основним джерелом утримання духовних училищ за наказом

Синоду № 694 від 6 квітня 1866 р. було визначено внески від парафіяльних церков у сумі 6300 р.[19]. Рішенням єпархіального з'їзду ця сума розподілялася на кожну церкву училищного округу рівними частинами. Взагалі, як відмічалось у тогочасних звітах, кошти для училищ були «вкрай невизначені». У 1892/93 навчальному році із 114 церковно-парафіяльних та 357 шкіл грамотності лише 4 мали постійні кошти [20], а 48 церковно-парафіяльних шкіл мали власні приміщення, решта ж розміщалася в церковних сторожках, в найманих приміщеннях і приватних квартирах [21].

Парафіяльні опікунства та православні братства були у той час органами громадської благодійності. Церковно-парафіяльні опікунства, засновані невдовзі після відміни кріпосного права, були покликані відродити самостійність парафій. Уряд покладав на них велику надію. Спочатку Закон 1864 року не називав парафіяльні опікунства церковними. Згідно із законом опікунства підпорядковувалися виключно єпархіальному начальству. Обов'язковими членами установ були священнослужителі [22]. До складу опікунств входили: парафіяльний священник, церковний староста, волосний старшина у селі та кращі із парафій. Опікунства мали широке коло діяльності: турбота про храм і парафіяльне духовенство, заснування в парафії школи, лікарні, богадільні, притулку та інших благодійницьких закладів, допомога неповнолітнім опікуватися майном [23]. Збір пожертвувань відбувався окремо на користь церкви, причту, шкіл та благодійних закладів. Крім того, надходили пожертви у вигляді кухликового, гаманцевого, тарілочного зборів. Із звіту за 1972 рік видно, що у єпархії функціонувало 414 церковно-парафіяльних опікунств. Ними зроблено пожертв: на підтримку церков - 10 534 р.; на церковно-парафіяльні школи і благодійні заклади в парафіях - 2 197 р.; на утримання причту - 1 401 р. Бібліотек на той час було 287, і вони існували при церквах та в 3-х благочинницьких округах [24]. Благодійність опікунств на користь причтів полягала у щорічному асигнуванні коштів з метою наймання квартир для парафіяльних священників, благоустрою храму та підтримки чистоти біля нього, у прибиранні кладовищ, утримуванні хорів та регентів [25]. Єпархіальне опікунство керувалося Положенням про надання постійної або ж тимчасової допомоги. Згідно з цими нормативами вдовам священнослужителів призначалася виплата більша, ніж вдовам і сиротам церковнослужителів. Першим - від 10 до 35 р., а останнім - від 6 до 15 р. Списки опікуваних ретельно контролювалися, переглядалися і затверджувалися щорічно. Діти-сироти, які досягали повноліття, хворі, котрі видужували та могли утримувати себе самі, в ці списки не потрапляли. Одноразова допомога у розмірі 10-25 руб. призначалася постраждалим від пожеж. У єпархії опікунством було охоплено 1100 чоловік, які в середньому отримували по 8 руб. на рік, а одноразовою допомогою скористалося всього 35 чоловік. З 1880 р. на підставі наказу Синоду та розпорядження Консисторії в опікунство почали надходити кошти, з яких 18 000 р. виділялося на утримання лікарні для бідних єпархіального відомства і вихованців семінарії [26]. Щорічно опікунство повинно було вносити 825 руб. на утримання вихованок єпархіального училища [27].

Особлива турбота Чернігівської консисторії спрямовувалася на допомогу представникам духовенства та їх родинам. На сторінках «Душеполезного читання» (грудень, 1861 р.) обговорювалися питання про пенсії для духовенства, а з'їзд духовенства 1912 р. вирішував питання про заснування в Чернігові єпархіального фінансового закладу для допомоги духовенству єпархії [28]. У зазначений час єдиної державної системи соціальної допомоги не існувало. Представники кожного стану повинні були дбати про самопомогу, створюючи з цією метою станові та громадські органи опіки. Такими органами у відомства православного сповідання були уже згадувані єпархіальні опікунства про бідних духовного звання, засновані за указом Синоду від 12 серпня 1823 року, а з другої половини XIX ст. - до них додалися емеритальні та похоронні каси духовенства. Коли священники і дякиони виходили на пенсію, вони практично залишалися без засобів до існування. Така ж доля чекала вдів і сиріт духовного звання. 28 червня 1862 року уряд створив Особливе присутствіє із духовних та світських осіб і доручив йому знайти засоби для кращого забезпечення побуту духовенства [29]. Згідно з діючим законодавством священнику, що мав вислуги 35 років, виплачувалась державна пенсія в розмірі 130 руб. на рік, бездітній вдові належало 65 руб., а вдові з дітьми - 90 руб. щорічно. Дияконська пенсія визначалася 80 руб., а вдові - відповідно 40 і 50 руб.[30]. Іншим церковнослужителям державою пенсією не передбачалося, тому духовні опікунства, створені на місцях, були покликані вирішити це питання самостійно. Із списку даних про осіб, що користуються виплатами духовного опікунства, видно, що допомога була незначною: вдова і діти диякона отримували по 15 руб. на рік [31].

У Чернігівській єпархії про необхідність заснування емеритури говорив єпископ Філарет у 1864 році. Бідуюче становище родин духовенства, мізерні пенсії від Синоду, недостатність допомоги місцевих опікунств бідним духовного звання змусили знову повернутися до цього питання у 1875 році. Синод дозволив відкриття емеритури з 1880 року [32]. У 1894 році емеритурою уже було видано 50 пенсій розміром 77 р. 46 к.; у 1898 р. - 89 пенсій розміром 96 р. 91 к. і в 1902 р. - 91 пенсія по 84 р. 79 к. А всього в касі на 1 січня 1902 року було 649 325 р. 20 к. [33]. Погребальна каса теж покликана була надавати допомогу духовенству. За 1902 рік нею витрачено 4386 р. 53 к., а залишилось на 1903 рік 8185 р. 81 к. [34]. Добробут духовенства був справою місцевої громади. Чернігівський губернський діяч С. Шаховський у листі до К.Победоносцева висловлював стурбованість безсиллям і занепадом сільського духовенства. Основними заходами для подолання цього недоліку в єпархії С. Шаховський вважав: а) забезпечення духовенства матеріально, б) залежність його від парафії [35]. Для дочок духовенства у Чернігові було засноване єпархіальне училище, де могли навчатися і дівчатка світського стану. 30 січня 1866 року було відкрито Філаретівське єпархіальне жіноче училище, що розмістилося у будинку дворянських зборів, придбаному за 9000 руб. [36]. Урочиста подія ознаменувалася щедрими пожертвами на користь нововідкритого закладу від повітового духовенства. До 15 липня надійшло більше 320 руб., а єпископ у 1863 році із своїх трудових пожертвував 1000 р. «і кожного року милість його до училища не зменшувалася» [37]. Згодом це училище не вмщало усіх бажаючих, і в 1912 році в х. Миколаївському Новгород-Сіверського повіту було відкрито друге таке училище із сільськогосподарським відділенням [38].

Православні монастирі з часів Київської Русі й до кінця XVIII ст. були центрами благодійності на українських землях, але із закриттям більшості монастирів та проведенням секуляризації їхніх маєтків, обителі втратили значну частину прибутків, що призвело до занепаду монастирської доброчинності. Уряд вказівками та постановами намагався активізувати монастирську доброчинність, але ці заходи не мали успіху. За ініціативи імператора Синод циркулярним наказом від 29 лютого 1868 року приписав єпархіальним преосвященним запропонувати жіночим монастирям влаштувати навчальні заклади для дівчаток, переважно духовного звання, а також благодійницькі заклади: лікарні і богадільні, де була така можливість. Звітуючи про такі заклади, монастирі зазначали, що шкільна справа у них у незадовільному стані. При Введенському жіночому монастирі у Ніжині була влаштована лікарня на 12 ліжок, а для опікування бідними влаштовано гостинний і «странноприймний» будинки. При єпархіальних монастирях функціонували 3 школи, одна для хлопчиків при Миколаївському Рихлівському монастирі та дві для дівчаток: при Ніжинському Введенському монастирі - 60 вихованок та Гамаліївському Різдво-Богородичному - 15 вихованок [39]. У монастирських школах, крім загальних знань, монахині навчали дівчаток рукоділля. За даними 1913 року, кількість православних монастирів в імперії перевищувала тисячу, а кількість їх мешканців - 92 тис. чол. Лікарень і богадільень при монастирях нараховувалось відповідно 219 з 2535 ліжками і 152 з 2224 опікуваними - за оцінкою М.Нікольського, «мізерна кількість в порівнянні із загальною кількістю монастирів і великою армією монахів» [40].

Наступним видом благодійних закладів у Чернігівській єпархії були богадільні. Із рапорту за 1869 рік (звіти з 21 благочинницького округу), видно, що лише заштатне містечко Березна піклувалося про 31 нужденного жителя, богадільні з різною кількістю опікуваних існували при чотирьох місцевих та Локнистенській Миколаївській церквах. Благочинний третього округу Кролевецького повіту звітував про розміщену в богадільні 1 жінку похилого віку, котра утримувалася на власний кошт, по четвертому округу Новозибківського повіту Троїцькою церквою м. Семенівки утримувалися 20 жінок похилого віку та Миколаївською церквою м. Нова Рожка - 5 жінок, при Успенській церкві с.Зазарськ Глухівського повіту прихист знайшло 3 особи [41]. У 1881 р. у 14 богадільнях опікувалося уже 124 особи [42], а в 1882 році у 13 богадільнях при церквах - 150 осіб обох статей. Ці заклади утримувалися на кошти різних установ: міської управи, економії, земства, приватних осіб [43]. Богадільні здебільшого відкривалися церковними установами, проте були випадки, коли їх відкривали приватні особи [44] або громади. Для вдів та сиріт колишніх служителів відомства за ініціативи преосвященного Веніаміна 3 вересня 1893 року була відкрита єпархіальна богадільня [45]. Для цієї справи на з'їзді духовенства у листопаді 1891 року було вирішено встановити щорічний внесок від кожного причту єпархії 1 крб. Крім того, єпархіальним свічковим заводом було відпущено 1500 крб. [46].

Аналіз доброчинства православного відомства у єпархії буде неповним, якщо не згадати про разові невеликі за розміром та обсягом проекти благодійності. У Чернігівській єпархії 12 січня 1897 року єпископом Новгород-Сіверським Євфимієм було освячено домову церкву, влаштовану в училищі сліпих. Училище існувало уже 13 років і перебувало на опікуванні Чернігівського відділу опікунства імператриці Марії Олександрівни. Серед підпорядкованих цьому відомству закладів було також Чернігівське опікунство дитячими притулками під головуванням Чернігівського губернатора О.Анастасєва, а його постійним почесним членом був єпископ Веніамін [47]. Здійснювані Чернігівською єпархією благодійницькі акції загальноцерковного рівня мали місце переважно в періоди народного бідуювання і кризових ситуацій [48]. Чернігівська єпархія часто відгукувалася на бідуювання голодуючих губерній. Місцеві журнали публікували відомості про кількість коштів, зібраних у різний час від монастирів та представників духовенства з повітів Чернігівської губернії [49].

Як показує аналіз джерел, друга половина досліджуваного нами періоду характеризувалася ростом благодійницької активності у єпархії та відкриттям нових закладів і товариств як духовного, так і світського спрямування [50]. Вивчення діяльності приватних доброчинних ініціатив пастирства Чернігівської єпархії дозволяє зробити висновок, що вони займалися благодійництвом не лише заради особистого престижу, а керувалися перш за все релігійно-моральними переконаннями необхідності надання допомоги ближньому. Хронологічні рамки нашої розвідки охоплюють період, коли церковні благодійницькі організації активно розгортали мережу своєї доброчинницької діяльності.

Підсумовуючи, зазначимо, що церква займала важливе, але не завжди провідне місце в системі громадської опіки. Повна залежність духовного відомства від держави була однією з причин того, що стримувало Синод від проведення власної політики, в результаті чого криза у державі ставала кризою самої церкви.

Джерела та література:

1. Общественная и частная благотворительность в России во второй половине XIX-начале XX вв. - Социальная работа, - «Феникс», Ростов-на-Дону, 1999. Под общ. ред. проф. Курбатова В.И. - Гл. I, - С. 18-29.
2. Там само.
3. Линдеймейер А. Добровольные благотворительные общества в эпоху великих реформ // Великие реформы в России 1856-1874 гг. - М.: Изд. Моск. Ун-та, 1992. - С. 285.
4. Сведения о церковных капиталах, церковных и ружных землях и церковных арендных статьях Черниговской епархии // Прибавления к Черниговским Епархиальным известиям (далі ЧЕИ) - 1876. - № 16 (15 августа). - С. 425.
5. Поучение на празднике Божией Матери радости всех скорбящих, сказанное 24 октября в церкви Нежинских богоугодных заведений, в день храмового праздника // Прибавления к ЧЕИ. - 1876. - № 1 (1 января). - С. 2.
6. Там само.
7. ДАЧО. - Ф.679. - Оп.2 - № 4892 Сведения о школах для обучения поселянских детей, состоящих в благочинии священника местечка Душатина - Сербиновича.
8. Отчет Черниговского Епархиального Наблюдателя Феодора Васютинского о состоянии церковных школ Черниговской епархии за 1902-1903 учебный год // ЧЕИ. - 1904. - № 5. - С. 172-191.
9. Земский сборник Черниговской губернии - 1902 г. - № 7. - С. 14-132.
10. «Земские новости» // Земский сборник Черниговской губернии, - 1902. - С. 53-54.
11. Пашенко В.О., Гладкий С. Церква і освіта. // Трибуна. - 1997. - № 9-10. - С. 28-30.
12. Белкіна Н.І. Мандрівні дяки як унікальне явище українського освітнього руху // Психолого-педагогічні науки. - Ніжин, 2000. - С. 164.
13. Отчет Черниговского Епархиального Наблюдателя Феодора Васютинского о состоянии церковных школ Черниговской епархии за 1902-1903 учебный год // ЧЕИ. - 1904. - № 3. - С. 68.
14. Личный состав Епархиального училищного Совета и уездных отделений оного // ЧЕИ - 1893. - № 5. - С. 75.
15. Сведения о состоянии духовных уездных училищ Черниговской епархии, перед полным их преобразованием в хозяйственно-экономическом отношении по Высочайше утвержденном в 14-й день Мая 1867 г. уставу духовных училищ // Историко-статистическое описание Черниговской епархии. -Кн. 2, - 1873. - С. 211-212.
16. О предметах, подлежащих обсуждению депутатов общеперхиального съезда, имеющего быть 18 августа 1879 г. // Приб. к ЧЕИ. - 1879. - № 23. - С. 251-254.
17. Там само.
18. Нужды и средства уездных училищ Черниговской епархии // Историко-статистическое описание Черниговской епархии. - Кн. 2, - 1873. - С. 217-219.
19. Там само. - С. 222.
20. Отчет Черниговского епархиального училищного Совета о состоянии церковно-

- приходских школ и школ грамоты Черниговской епархии за 1892/93 учебный год.// ЧЕИ. - 1894. - № 1. - С. 19-91.
21. Там само.
22. Максимов Е.Д. Приходские попечительства при православных церквях как органы благотворительности // Трудовая помощь. - 1903. - № 5. - С. 609-629.
23. Церковно-приходские попечительства // Приб. к ЧЕИ. - 1901. - № 23. - С.817-828.
24. Статистические сведения о Черниговской епархии за 1872 год // Приб. к ЧЕИ. - 1874. - № 6. - С. 141.
25. Там само.
26. Отчет о приходе, расходе и остатке сум Черниговского епархиального попечительства за 1885 г. // ЧЕИ. - 1886. - № 21. - С. 842.
27. Там само. - С. 830-843.
28. К вопросу об учреждении Черниговского Епархиального Банка // Вера и жизнь. - 1913. - № 5. - С. 58-65.
29. Заметка по вопросу о пенсиях духовенства // Приб. к ЧЕИ - 1863. - № 2. - С. 21-37.
30. Церковный вестник. - 1891. - № 49. - С. 769.
31. ДАЧО. - Ф.679. - Оп.2 - Спр. № 5146. Сведения о состоянии начальных народных училищ, сельских и церковно-приходских школ за 1869-70 и 1888 гг. - Арк.: 7, 8, 9.
32. Об эмеритуре Черниговской епархии // Приб. к ЧЕИ - 1881. - № 19. - С. 406-425.
33. Акт Ревизионной комиссии по эмирительной кассе // ЧЕИ - 1903. - № 13. - С. 430-437.
34. Там само.
35. ІР НБУІВ. - Ф. XIII. - Спр. № 2854. Ша[ховский] Сер[гий] [Победоносцеву] Константину Петровичу; - Письмо 4 мая [] из Чернигова в [Петербург].
36. Винницкий А. Празднование в Черниговском епархиальном женском училище по случаю окончания устройства каменного 3-х этажного здания и освящения новой при нем церкви 1-го Октября 1886 года // Приб. к ЧЕИ - 1886. - № 20. - С. 680-688.
37. С.П. Исторический очерк о воспитании девиц духовного звания (1086-1856гг) // Приб. к ЧЕИ - 1901. - № 3. - С. 108-109.
38. Предложение Его Преосвященства, Преосвященнейшего Василия, епископа Черниговского и Нежинского от 20 сентября сего года в Духовную Консисторию // Вера и жизнь. - 1913 - № 20. - С. 655-656.
39. ДАЧО. - Ф. 679. - Оп. 2. - № 4958. Отчет о состоянии епархии за 1878 г. - Арк. 12,16,26.
40. Никольский Н.М. История русской церкви. - М., - 1988. - С. 408.
41. ДАЧО. - Ф. 679. - Оп. 2, № 4925. Рапорты благочинных о числе богоделен при церквях.
42. ДАЧО. - Ф. 679. - Оп. 2. - № 4962. Дело о доставлении Синоду ведомостей для отчета по Черниговской епархии. - Арк. 14.
43. ДАЧО. - Ф. 679. - Оп. 2. - № 4965. Ведомости о числе богоделен, состоящих при Черниговской епархии и лицах, помещенных в богодельни ... за 1882 г. - Арк. 25.
44. Отчет о состоянии богодельни имени купца Ф.Проценко в м. Мена, Сосницкого уезда, за 1913 г. // Вера и жизнь. - 1914. - № 16. - С. 487.
45. Стефановский Т. Открытие ерпахальной богодельни в память 900-летия архиерейской кафедры в Чернигове // Приб к ЧЕМ - 1893. - № 21 - С. 775.
46. Там само.
47. Ведомство учреждений императрицы Марии // Корвин-Пиотровский / Календарь на 1886 г.- С.213-214.
48. Див.: Полінко Г.О. Добровчинність православної церкви Чернігівської єпархії під час Першої світової війни. // Сіверянський літопис, 2006. - № 3. - С. 46-50.
49. Див.: Вследствие воззваний Преосвященного Нафанаила, епископа Черниговского и Нежинского к Черниговской пастве, поступило в Консисторию с 7 Ноября прошлого 1873 года по 13 Января пожертвованый в пользу голодающих жителей Самарской губернии... // ЧЕИ - 1874. - № 5. С. - 85-87; № 7 - С. 124-125; С 1 февраля по 1 июня 1874 г. пожертвовано духовенством и жителями Черниговской губернии и представлено в местные казначейства в пользу жителей Самарской губернии, пострадавших от голода, по уездам // ЧЕИ. - 1874. - № - № 13. - С. 280-283.
50. Список обществ, попечительств и других организаций, открытых в Черниговской губернии с согласия губернатора // Державний історичний архів м. Києва Ф. 1439. - Оп.1, - № 1481 - Списки обществ, попечительств и других организаций, с указанием их личного состава, существовавших в Черниговской губернии. - Арк. 19.

